

REWITALIZACJA ZESPOŁU KOŚCIOŁA
NAJŚWIĘTSZEJ MARII PANNY
W MALBORKU

pod red. Janusza Hochleitnera

Malbork 2016

The Marian symbolism in the Church of the Blessed Virgin Mary in the High Castle of Malbork

The article focuses on the symbolism of the Church of the Blessed Virgin Mary, the Chapel of St. Anne, on the lower floor of the church and the main tower of the castle in Malbork. The first church was built at the end of the 13th century, whereas around 1300, the first moderately tall tower was erected. Marian symbolism was displayed most probably to a modest extent in that church. This conclusion is based on the portal's iconography adorning the entrance to the church (the so-called Golden Gate). It consists of Christological symbolism focusing on ecclesiological and eschatological themes.

With the renovation of the church, the architecture of the lower Chapel of St. Ann was extensively enriched and a new, taller tower was erected adjacent to the church (1331-1344). In addition, new decorations, mainly sculptural, were introduced containing Marian symbolism. The main figure was a vast statue of Mary with child, set in the outer recess replacing the eastern window. The statue symbolized the mystery of the Incarnation, the glory of the Mother of God, the Church of Christ, the mission of Christianization, as well as the Virgin Mary's providence over the castle, the German Order and Prussia. Rich Marian symbolism can also be seen in the north portal of the Chapel of St. Ann. It refers to the divine motherhood, the triumph of Mary, the mediation of Mary, the Kingdom of Christ, and the Last Judgment. The castle tower is another symbol of Mary and the Church.

Marian symbolism contains most of all an ecclesiological meaning. The use of such symbolism was on one hand a consequence of Mary's patronage over the Order, on the other, of the difficult situation facing the Order in Old Prussia during the first few decades of the 14th century. The Teutonic Knights emphasized that the Order was part of the Church. At the same time, Marian symbolism distinguished the German Order from the other military orders. Statements about the place of the Order within the structure of the Church exhibited strong apologetic tendencies. The Exaltation of Mary – Ecclesia – personified the triumph of the Teutonic Order.

O LITURGII W ZAKONIE KRZYŻACKIM W ŚREDNIOWIECZU

Wstęp

W historiografii podkreśla się zazwyczaj obecność zakonu z perspektywy gospodarczej, administracyjnej, czy wojskowej¹. To na pewno nie wszystko. W spojrzeniu o takich akcentach umyka gdzieś patrzeć na krzyżaków jako na wspólnotę zakonną, która musiała prowadzić regularne życie religijne. Pośród zagadnień, które wydają się być niezwykle interesujące, a przede wszystkim fundamentalne w badaniach nad życiem religijnym w zakonie krzyżackim, znajduje się na pewno liturgia, czyli rzeczywistość regularnie sprawowanej w tej wspólnocie służby Bożej.

Zakon krzyżacki posługiwał się początkowo liturgią jerozolimską, a następnie w połowie XIII w. przejął ryt dominikański. Stopniowo nadawał jednak organizacji liturgii właściwe sobie cechy i w konsekwencji powstał zbiór krzyżackich norm liturgicznych, tzw. *Notula Dominorum Teutonicorum*. Autonomię liturgii krzyżackiej zatwierdził papież Aleksander VI (1254-1261)². Należy równocześnie

¹ Zob. M. Arszczyński, *Die Deutschordensburg als Klosterbau*, [w:] *Die Spiritualität der Ritterorden im Mittelalter* (Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, t. 7), hrsg. v. Z.H. Nowak, Toruń 1993, s. 147-164; idem, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230-1454)*, Toruń 1995, s. 182-183; B. Jähnig, *Funktionsberichte der Deutschordensburg*, [w:] *Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego w Prusach i Inflantach*, Toruń 1995, s. 123-136; W. Rozyrkowski, *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim-klasztor, warownia, ośrodek administracyjny i gospodarczy*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 339-352.

² A. Löffler, *Neue Erkenntnisse zur Entwicklung des Liber Ordinarius (Notula) OT. Handschriften und Fragmente des Normcodex in Stuttgart, Danzig und Berlin*, [w:] *Preußische Landesgeschichte. Festschrift für Bernhart Jähnig zum 60. Geburtstag*, hrsg. v. U. Arnold, M. Glauert, J. Sarnowsky, Marburg 2001, s. 137-150; idem, *Die Edition liturgischer Quellen des Deutschen Ordens. Der Liber Ordinarius*, [w:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004, Historiographie, Briefe und Korespondenzen, editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, unter Mitarbeit von Antje Thumser, Toruń 2005, s. 351-362.

podkreślić, że zakon krzyżacki sprawował liturgię, która była podobna do liturgii obecnej w innych średniowiecznych wspólnotach zakonnych, czy diecezjalnych.

Celem niniejszego artykułu jest próba zwrócenia uwagi na kilka przejawów życia liturgicznego w krzyżackiej wspólnocie zakonnej w Prusach. Zauważmy, że w pojęciu liturgia mieszczą się różne formy kultu publicznego, jaki oddawany jest Bogu w Kościele³. W średniowieczu, w każdej wspólnocie zakonnej, a więc i w zakonie krzyżackim, rzeczywistość liturgii związana była przede wszystkim z celebracją liturgii godzin kanonicznych oraz mszy św. W tekście zwrócimy także uwagę na obecność kultu liturgicznego patronki zakonu krzyżackiego, czyli Najświętszej Maryi Panny⁴.

Liturgia jest rzeczywistością zmieniającą się. Trzeba więc zwrócić uwagę na to, że prezentowane w artykule przykłady służby Bożej w krzyżackiej wspólnocie zakonnej odpowiadają przede wszystkim okresowi od końca XIV do poł. XV w., a więc dotykamy tu zasadniczo obrazu życia liturgicznego z końca średniowiecza. Taka perspektywa warunkowana jest stanem zachowanych źródeł.

O godzinach kanonicznych

W krzyżackiej wspólnocie zakonnej rytm życia wyznaczała przede wszystkim wspólna modlitwa liturgiczna zwana godzinami kanonicznymi (jutrznia, pryma, tercja, seksta, nona, nieszpory, kompleta). Interesująca nas wspólnota zakonna reprezentowała rodzinę zakonów rycerskich. Specyfiką tychże wspólnot była znacząca obecność braci rycerzy (świeckich), którzy zdominowali liczbowo grupę braci duchownych. Taki stan miał niewątpliwie wpływ na całościowy obraz liturgii w tychże zakonach. Aby opisać tę rzeczywistość czyni się odwołanie do grupy konwersów spotykanych u cystersów. Chociaż jednym z podstawowych obowiązków konwersów była obecność w chórze, to jednak ich udział w liturgii był ograniczony, a wynikał chociażby z nieznamomości łaciny. W związku z tym odmawianie psalmów zastąpiono dla nich powtarzaniem modlitwy *Pater noster*⁵.

³ Zob. A. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 1, Warszawa 1893, s. 1n; B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, *Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989, s. 9n; M. Pisarzak, *Liturgia*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 10, Lublin 2004, kol. 1191-1194; A. Heinz, *Liturgien*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 6, Freiburg 2006, kol. 972-984; *Leksykon liturgii*, oprac. B. Nadolski, Poznań 2006, s. 745n. We wszystkich tych pozycjach została zestawiona szczegółowa literatura dotycząca liturgii.

⁴ Zagadnienie to podejmowałem szerzej w pracy - W. Rozyński, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012, s. 21-47, 77-102.

⁵ Zob. J. Wenta, *Sudien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens*, Toruń 2000, s. 124-132; idem, *Z dziejów liturgii w zakonie krzyżackim: „historia” i translatio św. Barbary*, [w:] *Memoriae amici magistri. Studia historyczne poświęcone pamięci prof. Wacława Korty (1919-1999)*, Wrocław 2001, s. 205-206; F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002, s. 287-288.

Nie mamy wątpliwości, że w obrazie tym dotykamy średniowiecznej normy, spotykanej i w innych środowiskach zakonnych⁶.

Opisywaną powyżej rzeczywistość możemy odnieść do zapisów w krzyżackiej regule: *Bracia duchowni i laicy powinni chodzić razem dniem i nocą na oficjum Boże i na godziny, a duchowni powinni śpiewać i czytać msze według brewiarza i ksiąg, które są napisane dla zakonu; bracia świeccy, jeśli są obecni lub gdziekolwiek są, powinni zmówić na jutrznię 13 Ojcze nasz i na inne godziny kanoniczne siedem Ojcze nasz oprócz nieszporów, kiedy powinni odmówić dziewięć. Tę samą liczbę Ojcze nasz powinni odmówić w godzinach Naszej Pani i kiedy bracia świeccy są wystarczająco wykształceni, tak że niektórzy z nich od siebie lub za zgodą zwierzchnika chcą recytować z duchownymi godziny kanoniczne lub godziny Naszej Pani z psalmami i innymi rzeczami, które należą do oficjum kapłańskiego; są oni zwolnieni od odmawiania Ojcze nasz, przewidzianego dla braci świeckich*⁷.

W powyższym tekście widać wyraźne rozróżnienie obecności w liturgii braci duchownych i braci świeckich. Wyznaczona granica nie była związana tyle ze święczeniami, ile z umiejętnością czytania. Oczywiście, opisana rzeczywistość mogła różnie wyglądać w poszczególnych regionach, czy nawet krzyżackich domach zakonnych rozsianych po całej Europie w tym i w granicach państwa zakonnego. Poza tym umiejętność czytania w środowisku zakonnym, od końca XII do XV w. ulegała na pewno procentowemu zwiększeniu.

Miejsce braci zakonnych w liturgii wyznaczała także ich codzienna postęga. Nie bez znaczenia było na pewno to, że bracia bez święceń pełnili w domach zakonnych różne funkcje, a w związku z tym ich obecność podczas liturgii zarówno w dzień, jak i w nocy mogła być ograniczona.

Jak często sprawowano w zakonie krzyżackim liturgię? Odwołajmy się do regulacji, które wprowadził wielki mistrz Dietrich von Altenburg (1335-1341): *Ouch welle wir, daz man in allen huseren, do zwene prister unde zwene schuler sint, ale tege Gotes dinst und alle die tagesit halde mit der notin. In anderen cleinen huseren sal man alle sontage unde nun leccien unde an den sunnabendn, so man von unser vrowen heldet daz ampt der vespere unde messe, begen noch des ordens nottelen mit den noten*⁸. Jak widać codzienna msza św. oraz pełna liturgia godzin uzależnione były od liczby kapłanów w danym konwencie. W świetle powyższego zapisu w statutach powinno ich być przynajmniej dwóch i tylu samo uczniów.

⁶ Zob. *Źródła franciszkańskie*, red. R. Prejs, Z. Kijas, Kraków 2005, s. 100.

⁷ *Statuten*, nr 8, s. 34-35 - tłumaczenie za: *Regula*, nr 8, s. 22.

⁸ *Statuten*, nr 16, s. 150.

Zwróćmy uwagę na jeszcze jeden aspekt. Wydaje się, że przyjęte w poł. XIV w. regulacje odnośnie częstotliwości sprawowanej w zakonie krzyżackim liturgii nie były przypadkowe. W XIII w. w granicach państwa zakonnego dopiero wznoszono sieć domów zakonnych, a często i okoliczności zewnętrzne nie sprzyjały regularnemu sprawowaniu liturgii. Poczucie bezpieczeństwa i stabilizacja oraz coraz większa liczba domów zakonnych, dały podstawy wielkiemu mistrzowi, aby wprowadzić w życie liturgiczne wspólnoty ważne regulacje, które następnie obowiązywały przez kolejne pokolenia.

Echo powyższych postanowień dotyczących sprawowania liturgii spotykamy chociażby w instrukcjach dla wizytatorów domów zakonnych. Dla przykładu w instrukcji wystawionej przez wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausena w latach ok. 1442-1446 czytamy: *Darnach sollen sie fragen und usforsschen uff den hewzern und conventen, do zwene pristerbruder seyn, ap men ouch alle geczeiten singet als metten, prime, frumesse, tercie etc. zu rechter zeit*⁹. A więc widać, że wizytatorzy, w konwentach, w których było dwóch księży, sprawdzali czy liturgia godzin oraz poranna msza św. były sprawowane regularnie.

Zauważmy jeszcze, że powyższa instrukcja była tak dalece szczegółowa w stosunku do liturgii godzin, że podniesiono w niej także kwestie jej sprawowania zarówno w dzień, jak i w nocy oraz o odpowiednim czasie: *tag und nacht zu rechter zeit lezen*¹⁰. W tym samym źródle upomniano się także o sposób odprawiania liturgii godzin, mianowicie o to, czy w obchody liturgiczne w randze *totum duplex* lub *duplex* godziny kanoniczne były śpiewane: *Und venne es totum duplex ist ader duplex singen*¹¹.

Odwołajmy się w tym miejscu także do fragmentu Kroniki Piotra z Dusburga, w którym czytamy o pobożnym życiu braci krzyżaków we wspólnocie domu zakonnego w Bałdze. Czytamy w nim, że jeden z Sambów udał się do tamtejszych braci, aby *dokładniej wywiedzieć się o życiu braci i lepiej poznać ich zwyczaje*. W świetle źródła krzyżacy byli podobni pod względem jedzenia, uzbrojenia i innych rzeczy do mieszkańców Sambii, mieli się jednak zdecydowanie różnić pod względem religijnym: *lecz w tym jednym się różnią od nas: mają mianowicie jedną rzecz w zwyczaju, która w przyszłości nas zniszczy. Każdej nocy wstają ze swego łóża i zbierają się w kaplicy, a za dnia czynią to wielokrotnie, i oddają cześć swojemu Bogu, czego my nie robimy*¹². Czym więc zachwyił się poganin z Sambii? Życiem liturgicznym, a dokładnie od-

⁹ *Visitationen*, t. I, s. 195.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Dusburg, s. 89-90.

mawianiem przez krzyżacką wspólnotę zakonną, zarówno w dzień, jak i w nocy, godzin kanonicznych.

Modlitwę liturgii godzin odmawiano w krzyżackich wspólnotach w kaplicach domów konwentualnych. Wydaje się, że tylko sporadycznie w domach zakonnych w Prusach do odmawiania liturgii spotykamy specjalny chór. Tak było na pewno w Malborku, a dokładnie w kościele Matki Bożej, gdzie chór istniał na pewno od końca XIV w.¹³

Braci rycerzy i kapłanów zwoływano na liturgię dźwiękiem dzwonu. Była to jedna z podstawowych funkcji, jakie spełniały dzwony w średniowieczu w klasztorach, w tym i w domach zakonnych u krzyżaków¹⁴. Dzwony regulowały określony porządek życia wspólnotowego, wypełnionego w dużej mierze godzinami kanonicznymi. Dla przykładu w regule krzyżackiej zanotowano, że kiedy bracia usłyszą sygnał [zapewne bicie dzwonu] *powinni iść na kompletę*¹⁵. Odmienną praktykę mogli wprowadzić tylko działania wojenne¹⁶.

Trudno w szczegółach opisać codzienny porządek liturgiczny w konkretnych domach zakonnych. Zdani jesteśmy tylko na egzemplifikację pewnych wydarzeń liturgicznych. Jednocześnie możemy założyć, że porządek liturgiczny we wspólnotach krzyżackich posiadał charakter stabilny i był trwałym elementem współtworzącym życie w konwentach. Co się jednak zmieniało? W okresie od XIII do XV w. dochodziły nowe obchody liturgiczne oraz zmieniały się rangi poszczególnych świąt. W konsekwencji w kalendarzu liturgicznym pojawiały się nowe święta oraz nowe formularze liturgiczne wykorzystywane w liturgii godzin¹⁷.

Analizując obecność godzin kanonicznych w krzyżackiej wspólnocie zakonnej warto się odwołać do bardzo interesującego źródła zawierającego opis porządku liturgicznego, który obowiązywał w kościele NMP w Malborku. Zostało ono spisane w poł. lat 40. XV w.¹⁸ W źródle podano dokładne godziny bicia w dzwony zwołujące zakonników na modlitwy. Gdy wzywano na nieszpory w obchody li-

¹³ S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309-1457)*, Malbork 2011 [wyd. II], s. 494.

¹⁴ Zob. W. Rozynekowski, *Kilka uwag o sakralnej funkcji dzwonów w średniowieczu*, „Nasza Przeszłość” 2002, t. 97, s. 363-369.

¹⁵ *Statuten*, s. 44; *Reguła*, s. 29.

¹⁶ K. Górski, *Studia i szkice z dziejów państwa krzyżackiego*, Olsztyn 1986, s. 110.

¹⁷ O zmianach w kalendarzu zob. W. Rozynekowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 48-64. Odnośnie hymnów i sekwencji zob. H. Piwoński, *Hymny w zabytkach liturgiczno-muzycznych Krzyżaków w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 51, 1985, s. 283-346; idem, *Indeks sekwencji w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, *ibidem*, t. 49, 1984, s. 221-244.

¹⁸ S. Józwiak, W. Rozynekowski, *Porządek liturgiczny na zamku w Malborku w pierwszej połowie XV wieku. Źródło do dziejów liturgii w zakonie krzyżackim*, ZH, 2008, z. 4, s. 123-132; S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia*, s. 535.

turgiczne w randze totum duplex, bito w dzwony o drugiej (14.00), we wspomnienia Apostołów oraz w dni o randze duplex o wpół do trzeciej (14.30), natomiast kiedy przeżywano inne dni świąteczne dzwony były o trzeciej (15.00)¹⁹.

Inny fragment wspomnianego źródła wskazuje nam na czas sprawowania jutrzni. Okazuje się, że w obchody liturgiczne Bożego Ciała, Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny oraz w inne *około tego* czasu jutrznię kończono odmawiać nie później niż kwadrans po trzeciej rano, gdyż w święta w tym czasie był obowiązek czytania z martyrologium. Dodano jeszcze, że było to zanim bydło, zapewne z części gospodarczej kompleksu klasztorowego, wypędzono na pastwisko²⁰. Wymienione w źródle święta przypadały w okresie od końca maja do początku lipca. Tak więc opisana praktyka dotyczyła okresu w roku, kiedy były najkrótsze noce i najdłuższe dni.

Kolejny fragment analizowanego przekazu informuje nas o tym, że podczas odmawiania (śpiewania) godzin kanonicznych używano organów. Z zapisu źródła wynika, że w kościele NMP znajdowały się wówczas aż 2 tego typu instrumenty muzyczne, określane mianem *wercke* oraz *orgel*²¹. Z tego samego źródła dowiadujemy się także, że kapłan Mikołaj, zapewne Mikołaj Sinthen²², proboszcz w Chełmnie, prosił kogoś z dawnych wielkich mistrzów o zgodę, aby podczas śpiewu jutrzni w czasie obchodów liturgicznych najwyższej rangi (*totum duplex*) księżom oraz uczniom pomagała gra organów, gdyż to im ułatwiało sprawowanie liturgii²³.

W analizowanym źródle kilkakrotnie spotykamy informacje o tym, że liturgie godzin śpiewano. Nie ma wątpliwości, że śpiew podczas modlitw wspólnotowych był obecny przede wszystkim podczas przeżywania najważniejszych obchodów liturgicznych. W źródle czytamy, dla przykładu, że gdy śpiewano jutrznię (matu-

tiny) w święta Zmartwychwstania, Zesłania Ducha Świętego i Wniebowstąpienia, miano to czynić aż do kwadransa po drugiej (w nocy), a w każdym razie nie należało kończyć śpiewu przed drugą²⁴.

Przywołane powyżej fragmenty analizowanego źródła kierują nasze spojrzenie na obecność śpiewu podczas liturgii w krzyżackiej wspólnotce zakonnej. Nie mamy wątpliwości, że był to stały element zakonnego życia liturgicznego. Na obecność śpiewów we wspólnotce wskazują przede wszystkim odnotowywane księgi liturgiczne, szczególnie graduały i antyfonarze. Ponieważ były to podstawowe księgi liturgiczne należy założyć, że znajdowały się one w każdym z domów zakonnych, szczególnie tam, gdzie na stałe przebywali kapłani. To co zauważono już w literaturze przedmiotu, to fakt, że księgi liturgiczno-muzyczne z obszaru państwa zakonnego wykazują podobieństwa z rękopisami powstałymi na terenie Nadrenii, Bawarii i Austrii. Księgi te odróżniają się, spośród innych zachowanych w Polsce, charakterystyczną notacją muzyczną²⁵. Kultura muzyczna zakonu oczekuje jednak na swoje szczegółowe zainteresowanie badawcze²⁶.

Tekst przywoływanego źródła dotyczącego sprawowania liturgii w domu zakonnym w Malborku zwraca uwagę także i na to, że modlitwy chórowe powinno się odmawiać bez pośpiechu, powoli i wytwornie²⁷. Przy odmawianiu psalmów oraz responsoriów przypomina się o stosowaniu koniecznych przerw. W psalterzach, jak podaje źródło, wskazują na to specjalne oznaczenia²⁸.

Odwołajmy się w tym miejscu do zachowanych źródeł inwentarzowych, które w wielu przypadkach odnoszą się do odmawianej w krzyżackiej wspólnotce zakonnej modlitwy chórowej. Wspominają one chociażby o duchownych chórowych, nazywanych: *korcapelan*, *korkapplan*, *chorherre*²⁹. Spotykane o nich w źródłach informacje pochodzą głównie z domu zakonnego w Malborku. Niektórych

¹⁹ "Item pflag man tzur vesper noch undirscheit der feste czu lewten; wen is vigilia was und totum duplex, czu czween, sust apostolorum und andir duplicia fasteltagen, halben weg noch czween, sunder an anderen fasteltagen, czu dreem" - S. Józwiak, W. Rozykowski, *Porządek liturgiczny*, s. 131.

²⁰ "und wart ausgesungen noch dreem eyn quartir, adir umbe die czeit, und nicht do vor, so, das man Corporis Cristi, Visitationis Marie und die festa umbe die czeit das mart[y]rologium bey tage pflag czu leßen und gefach umbe die selbe czeit was die metten irsten auß, wen man das vihe auß treip" - ibidem, s. 130.

²¹ Ibidem.

²² Zob. S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia*, s. 535, p. 276, s. 538.

²³ "Item man pflag alle deße obenberurten metten tzu singen ane orgel, ausgenomen die irste metten czu Weynachten, Ostern und Pfingsten; czu den pflag man czu orgeln czum letzten responsorio aller irsten, sunder do her Niclos der pfarrer, iczunt tzum Colmen, wedir von Danczk in den koer qwam, batt her den alden homeister, das seyn wille wer, das man czu totum duplex die metten uffim wercke adir orgel mochte helfen singen, den is den pristern und schulern tzu swer seyn deuchte" - S. Józwiak, W. Rozykowski, *Porządek liturgiczny*, s. 130.

²⁴ "Item Ostern, Pfingsten, die Irsten Tage und Ascensionis, wen die metten ackers drei lecciones haben, pflag man die metten czu singen bas eyn viertel noch czween, adir dornoch und was nicht auß vor czween" - S. Józwiak, W. Rozykowski, *Porządek liturgiczny*, s. 130.

²⁵ Zob. T. Maciejewski, *Graduał z Chełmna. Dokument do dziejów monodii diecezjalnej w Polsce XIII w.*, [w:] *Z dziejów muzyki polskiej*, z. 15, red. K. Pałubicki, Bydgoszcz 1971, s. 7-27; idem, *Graduał z Chełmna*, [w:] *Musica medii aevi*, t. 4, red. J. Morawski, Warszawa 1973, s. 164-244.

²⁶ Zob. Cz. Grajewski, *Krzyżackie antyfonarze jako źródło przekazu psalmodii*, ZH, 2004, z. 4, s. 75-85; P. Gancarczyk, *Kultura muzyczna Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Fundacje artystyczne*, s. 269-282.

²⁷ "pflag man ouch alle geczeiten noch undirscheit der feste langsam, nicht jagende czu singen und czu leßen und totum duplex yo czirlicher, dornoch duplex, semi duplex, IX lecciones und ferie, eyn iczlichs noch seyner undirscheit, langsam, czirlich und nicht eylende" - S. Józwiak, W. Rozykowski, *Porządek liturgiczny*, s. 131.

²⁸ "sulche pawßen machte man alle wege noch den distinciones in den salmen: under weyle czw adir drei, noch dem die distinciones steen im selter" - ibidem.

²⁹ Zob. np. MT, s. 530; AMH, s. 10; MA, s. 126.

duchownych chórowych znamy nawet z imienia i nazwiska. W 1437 r. kapłan Mikołaj Sinthin został określony w źródłach mianem: *chorherre*³⁰ oraz *pristerbruder und korherre des covents zu Marienburg*³¹. W źródłach późniejszych wymieniony został jeszcze *her Johannes der korhern* (1443 r.)³².

O sprawowaniu w krzyżackich domach zakonnych liturgii godzin świadczą także odnotowywane w inwentarzach kapy i komże chórowe. Odwołajmy się do kilku przykładów. Inwentarz kaplicy w domu królewieckim pod 1431 r. wymienia: *20 ledige corcappen, 14 corrocke*³³. Pojedyncze kapy chórowe wymienia także inwentarz kaplicy grudziądzkiej z 1413 r.: *1 duplex korcappen; 1 goldynne korcappe*³⁴. Jest tu więc mowa o kapie używanej podczas świąt w randze *duplex* oraz o złotej kapie chórowej. Inwentarz kaplicy w Tucholi z 1420 r. odnotował z kolei jedną kapę chórową wykonaną z jedwabiu: *1 sydynne korkappe*³⁵.

W zakrystii domu zakonnego w Malborku w latach 1437 i 1439 spotykamy: *seben chorkappen den schulern des sontages und duplex*³⁶. A więc mamy tu do czynienia z kapami chórowymi dla uczniów, używanymi podczas niedziel oraz świąt wysokiej rangi *duplex*. Inwentarz kaplicy w Dzierzgoniu z 1434 r. obok komży kapłanów wymienia wspólnie komże kapelanów oraz uczniów: *2 carrocke der pristerherren, 12 der capplan und der schulern*³⁷.

O odprawianiu liturgii godzin w kościele Matki Bożej w domu zakonnym w Malborku informuje nas źródło z 1449 r. Zachował się bardzo interesujący dokument, który wystawił dnia 29 maja wielki mistrz Konrad von Erlichshausen dla wikariusza kościoła św. Wawrzyńca w Malborku ks. Macieja Steuena. Duchowny ten przechodząc na zasłużoną „emeryturę” miał mieć zapewnione utrzymanie. Wielki mistrz zobowiązał go jednak, o ile pozwoli mu na to jego stan zdrowia, do uczestniczenia w liturgii godzin odmawianej w chórze kościoła zamkowego. Tak więc duchowny miał brać udział w sprawowaniu: tercji, mszy św., seksty, nony, niesporów i komplety³⁸. Na uwagę zasługuje sam fakt tak szczegółowego przywołania kilku godzin kanonicznych. Wskazuje to jednoznacznie na fakt, że w domu zakonnym w Malborku liturgię godzin sprawowano regularnie i nie mamy wątpliwości, że stanowiła ona jeden z głównych obowiązków duchownych.

³⁰ MA, s. 126.

³¹ *Visitationen*, t. I, nr 96, s. 126.

³² MA, s. 160.

³³ GAB, s. 28.

³⁴ GAB, s. 599.

³⁵ GAB, s. 639.

³⁶ MA, s. 127, 131.

³⁷ GAB, s. 139.

³⁸ S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia*, s. 535

Ciekawe, że w przywołanym zestawieniu nie wymieniono modlitw porannych prymy i jutrzni oraz nocnych. Być może uczyniono to jednak świadome, mając na względzie wiek duchownego.

Znamy przykłady źródłowe, które pokazują, że w krzyżackich wspólnotach podczas celebrowania liturgii uczestniczyli także klerycy (zakonnicy będący na drodze formacji do kapłaństwa) oraz uczniowie. Ich liczba oraz skala obecności zależała na pewno od wielkości i rangi danego ośrodka zakonnego. Wspomnijmy o nich jeszcze w dalszej części pracy, w tym miejscu przytoczmy jeden przykład. W sprawozdaniu powizytacyjnym domu zakonnego w Pokarminie w 1451 r. zostali wymienieni: *eyn diaconus und eyn subdiaconus, 2 schüler*³⁹. A więc spotykamy tu kleryków (braci zakonnych) ze święceniami diakona i subdiakona oraz dwóch uczniów.

Charakteryzując liturgię godzin w środowisku krzyżackim trzeba pamiętać, że zakon ten posiadał własnych księży. Stanowili oni mniejszą część tej wspólnoty, w porównaniu z braćmi-rycerzami, jednak ich rola w życiu liturgicznym wspólnoty trudna jest do przecenienia. To przecież oni byli odpowiedzialni za życie liturgiczne w konwentach i to oni przewodniczyli liturgii sprawowanej w poszczególnych domach zakonnych. Odwołajmy się do zapisów źródłowych.

W sprawozdaniu powizytacyjnym domu zakonnego w Pokarminie z 1451 r. wymieniono księży, którzy byli w konwencie: *Pristerhern: Her Johannes Gabelnaw. Her Peter Holland. Her Isaias zcu Barten. Item 4 cappellan im kore und der hawßkomptur [hat] eynen cappellan*⁴⁰. Widać tu wyraźnie rozróżnienie na księży i kapelanów, którzy posługiwali w chórze. Ten wewnętrzny podział mógł mieć miejsce ze względu na pełnienie różnych funkcji przez obydwie grupy duchownych. Księża chórowi mogli odpowiadać za regularną obecność i prowadzenie w domach zakonnych modlitwy chórowej. Takie przypuszczenie może potwierdzać, do pewnego stopnia, zapis w inwentarzu, który spotykamy odnośnie kaplicy w Gdańsku. Pod 1428 r. czytamy, że pośród szat liturgicznych znajdowało się: *5 korrockel den pristerherren, 26 korrockel den kapplan*⁴¹. Tak znaczne dysproporcje w liczbie komży chórowych dla księży i dla kapelanów, sugerują, że ci drudzy związani byli w swojej posłudze właśnie z odmawianiem w chórze godzin kanonicznych. Pozostali duchowni, choć obecni w chórze, mogli być związani z innymi posługami np. sprawowali Eucharystię konwentualną, posługiwali w innych wydarzeniach liturgicznych itd.

³⁹ *Visitationen*, t. II, s. 108.

⁴⁰ *Ibidem*; GAB, s. 240.

⁴¹ GAB, s. 704.

Aby przybliżyć obecność księży oraz ogólny obraz życia liturgicznego w krzyżackich domach zakonnych odwołajmy się do dwóch zachowanych sprawozdań powizytacyjnych domów zakonnych w ziemi chełmińskiej. Dotyczyły one następujących miejscowości: Bratian, Brodnica, Golub, Grudziądz, Kowalewo, Papowo, Radzyń, Rogoźno, Starogród oraz Toruń. Zostały one sporządzone w latach 40. XV w. przez wizytatorów, pierwsze z nich być może w listopadzie 1442 r., drugie natomiast prawdopodobnie w 1446 r.⁴²

Sprawozdania powizytacyjne wyraźnie różnią się od siebie⁴³. W pierwszym opisie kondycja życia liturgicznego w poszczególnych konwentach była zdecydowanie korzystniejsza. Z obydwu opisów widać natomiast jednoznacznie, że obraz życia liturgicznego we wspólnotach, w konkretnych domach zakonnych, ogniskował się wokół godzin kanonicznych.

Źródła wskazują wyraźnie, że w celebracji godzin kanonicznych najwięcej problemów sprawiały zakonnikom modlitwy w nocy. Chodzi tu zapewne o bardzo wcześnie celebrowaną jutrznię (matutiny). Przytoczmy przykład odnoszący się do domu konwentualnego w Toruniu. Z opisu w świetle wizytacji z 1446 r. dowiadujemy się, że w domu konwentualnym było 2 braci kapłanów, chór był pełny, ale jeden kapelan był niedołączony (ze starości?). Śpiewano wszystkie godziny kanoniczne, z wyjątkiem jutrzni. Z opisu dowiadujemy się, że był problem z punktualnym przychodzeniem na jutrznię, stąd jej nie śpiewano. Poza tym bracia rycerze chcieli specjalnych futer, płaszczy i butów, aby mogli uczestniczyć w jutrzni⁴⁴.

W świetle wizytacji z 1446 r. dowiadujemy się, że w domu konwentualnym w Starogardzie chór był pełny, śpiewano mszę św. poranną, główną mszę św. (konwentualną) oraz nieszpory, pozostałe godziny kanoniczne czytano. Bracia kapłani czytali nocne matutiny (jutrznie) o odpowiedniej porze⁴⁵. Użyte w opisie sformułowanie, że chór był pełny może z jednej strony wskazywać na to, że w konwencie była odpowiednia liczba kapłanów do sprawowania regularnej liturgii, z drugiej natomiast, że nie było problemu z obecnością na liturgii braci

⁴² *Visitationen*, t. I, nr 115, s. 197-205; A. Semrau, *Das Ordenshaus Thorn*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, Bd. 47, 1939, s. 58-59; K. Górski, *Studia i materiały z dziejów duchowości*, Warszawa 1980, s. 209-212.

⁴³ Szczegółowe omówienie źródeł zob. W. Rozyrkowski, *Studia nad liturgią*, s. 35-39.

⁴⁴ „Item zu Thoeran seint zwe bristerbruder und der koer ist vol, sunder eins capelane gebricht. Item man singet da alle geczeit suender metten [...]. Item wir haben kumpthur ernstlichen gesaget, das er dy bristerbrueder und auch dy ritterbrueder darczu hald, das sy yo zu rechter zeit zur metten gen geleichwoel, ob man ir nicht singet. Darczu haben dy ritterbruder geantwoert, man sul in geben mettenpelcz und mentel und mettenschue” - *Visitationen*, t. I, s. 201.

⁴⁵ „Item zum Aldenhauß ist der kor voel. Sy singen frumeß, homeß und vespenn, dy andern geczeit lesen sy. Metten lesen dy bristerbruder under sich zu rechter zeit” - *Visitationen*, t. I, s. 204.

zakonnych. Wymieniona główna msza św., to zapewne msza św. konwentualna, czyli Eucharystia dla całej wspólnoty, która była celebrowana w godzinach porannych.

O celebrowaniu Eucharystii

Msza św. była częścią liturgii sprawowanej w krzyżackich konwentach. W analizowanych źródłach natrafiamy na informacje o tzw. mszy św. porannej oraz o głównej mszy św., czyli tzw. konwentualnej, w której brała udział, w miarę możliwości, cała wspólnota zakonna. Sprawowanie głównej mszy św. miało przede wszystkim związek z odprawianymi godzinami kanonicznymi, celebrowano ją często po prymie lub po tercji lub po nonie. Dodajmy jednocześnie, że nie chodziło tu o dokładnie wyznaczony czas, ale o umiejscowienie mszy św. pośród godzin kanonicznych⁴⁶.

O głównej mszy św. wspominają stosunkowo często przywołane wcześniej opisy wizytacyjne z lat 1422 i 1446⁴⁷. Była ona zapewne celebrowana przy ołtarzu głównym, czyli w najważniejszym, szczególnym miejscu w kaplicy. Ponieważ w średniowieczu nie było mszy św. koncelebrowanych, dlatego oprócz głównej mszy św. wspólnotowej w kaplicach domów zakonnych odprawiano także msze św. indywidualne. Ich obecność uzależniona była przede wszystkim od liczby kapłanów w danej wspólnoty. Takie Eucharystie celebrowano zapewne przy ołtarzach bocznych. Mogły to być chociażby msze św. wotywny, czyli np. o Najświętszej Maryi Pannie⁴⁸.

Źródła inwentarze informują nas stosunkowo często o mszach św. odprawianych w kaplicach krzyżackich domów zakonnych w godzinach porannych. Odwołajmy się do kilku szczegółowych zapisów źródłowych. Jeden z ołtarzy w kościele Matki Bożej w domu zakonnym w Malborku, dokładnie ten z wizerunkiem maryjnym, w inwentarzu z 1473 r. został nazwany: *frumessenaltar*⁴⁹. W tym samym źródle jest również mowa o 9 małych świecznikach, których używano do mszy św. porannej również w czasie zimy: *newne cleyne leuchter* czy *den frumessen des winters*⁵⁰. Być może stawiano je przy wymienionym wyżej ołtarzu. Inwentarz

⁴⁶ Zob. A. J. Nowowiejski, *Msza Święta*, cz. 1, Warszawa 2001, s. 281; B. Nadolski, *Liturgika*, t. 4, Eucharystia, Poznań 1992, s. 98-99.

⁴⁷ W. Rozyrkowski, *Studia nad liturgią*, s. 35-39.

⁴⁸ Zob. informacje w dalszej części tego artykułu w części poświęconej przejawom pobożności maryjnej.

⁴⁹ MA, s. 129.

⁵⁰ MA, s. 129.

kaplicy w Człuchowie z 1420 r. wymienia z kolei: *1 ornat rot und grune czur frumesse von unser frawen; 1 ornat grune harros czur frumesse von unser frawen*⁵¹. A więc jest tu wyraźnie mowa o ornatach używanych do mszy św. porannej sprawowanej ku czci Najświętszej Maryi Panny.

Wydaje się, że zauważalne w cytowanych źródłach odniesienia maryjne nie są przypadkowe. W kościele konwentualnym w Malborku był ołtarz z wizerunkiem maryjnym, być może był on poświęcony Matce Bożej i właśnie przy nim celebrowano msze św. poranną. Może podobnie było i w innych domach zakonnych. W przypadku kaplicy w Człuchowie jest mowa o mszy św. porannej o Matce Bożej. Nie można wykluczyć, że była ona celebrowana także przy ołtarzu maryjnym.

Przytoczmy jeszcze 2 przykłady z innych miejsc. Inwentarz kaplicy z Przemarku z 1441 r. wymienia: *1 golden ornat do man frumes inne czelebriert*⁵². Jest tu mowa o złotym ornacie, lub całym komplecie szat liturgicznych dla księdza, w kolorze złotym, w którym celebrowano mszę św. poranną. Inwentarz kaplicy w Ragnecie z 1412 r. wymienia: *2 frumessecaseln*⁵³, a więc ornaty przeznaczone do sprawowania Eucharystii porannych.

Na koniec przytoczmy jeszcze raz przywoływane już źródło z I poł. XV w., opisujące porządek liturgiczny w domu konwentualnym w Malborku. Spotykamy tam bowiem szczegółowe odniesienie do momentu sprawowania Eucharystii: porannej oraz głównej. W zwykłe dni liturgiczne msza św. poranna była sprawowana przed tercją. Źródło informuje nas bowiem, że tercja miała być śpiewana bez pośpiechu z powodu braci pełniących różne funkcje, aby ci po mszy rannej, właśnie w czasie trwania tercji, mogli zaglądnąć do czeladzi i w ramach pełnionego urzędu rozdysponować zadania, i aby po tym mogli zdążyć na mszę główną, czyli konwentualną: *Item die tercie pflag man langsam czu singen [...] umbe der anmecht[e]s bruder, uff das die bynen der tercien noch der frumesse czu eren gesinde sehen ere ampt bestellen und wedir in die hoemesse komen mochten*⁵⁴.

Zaprezentowany tu obraz sprawowania dwóch mszy św., celebrowanych zapewne codziennie, odpowiada prawdopodobnie rzeczywistości obecnej i w innych domach zakonnych. Oczywiście, jeżeli w konwencie było przynajmniej dwóch kapłanów. Opisowaną rzeczywistość potwierdza opis wyposażeniu kaplicy domu zakonnego w Gdańsku. Pod 1416 r. czytamy o różnym przeznaczeniu liturgicznym ornatów: *czwene totum duplex ornat czur frumeesse, czwene semiduplex*

⁵¹ GAB, s. 654.

⁵² GAB, s. 144.

⁵³ GAB, s. 268.

⁵⁴ S. Józwiak, W. Rozyński, *Porządek liturgiczny*, s. 131.

*ornat czur homesse, czwene duplex ornat czur homesse, czwene czur frumesse*⁵⁵. Odnotowane ornaty miały bardzo konkretne przeznaczenie liturgiczne, mianowicie do mszy św. porannej oraz do głównej mszy św. celebrowanych w konwencie.

Kiedy przeglądamy inwentarze wyposażenia liturgicznego poszczególnych domów zakonnych, to widzimy, że zawierają one przede wszystkim informacje o wyposażeniu potrzebnym do sprawowania mszy św. Nawet w najmniejszych ośrodkach zakonnych, które pełniły przede wszystkim funkcje gospodarcze, spotykamy niezbędne paramenty i naczynia liturgiczne przeznaczone do celebracji Eucharystii. Przywołajmy przykład folwarku (dworu) w Nowym Dworze niedaleko Elbląga. Inwentarz sprzętu liturgicznego z 1440 r. odnotowuje następujące wyposażenie: *eyn silbern obirgolt kelch mit eyner patenen, 1 palle, 2 czenen ampollen, 1 schelle, 1 altersteyn, 1 messebuch, 1 gantcz ornat, 1 luchter, 1 sprengfeschin*⁵⁶. A więc, jak widać spotykamy tu podstawowe paramenty oraz naczynia liturgiczne związane z odprawianiem mszy św.

Charakterystycznym elementem wyposażenia liturgicznego związanym nierozłącznie z Eucharystią były kielichy. Spotykamy je stosunkowo często w analizowanych inwentarzach. Nie może nas to dziwić, gdyż było to podstawowe naczynie liturgiczne, właściwie niezbędne do celebrowania mszy św.⁵⁷ Wymieniane kielichy był najczęściej srebrne, czasami wewnątrz pozłacane. Przytoczmy najpierw kilka przykładów odnotowanych liczb kielichów w wybranych domach zakonnych: Brodnica - 3 (1438 r.)⁵⁸; Dzierzgoń - 3 (1418 r.)⁵⁹; Elbląg - 10 (1440 r.)⁶⁰; Elbląg (kaplica szpitalna) - 1 (1440 r.)⁶¹; Kętrzyn - 3 (1437 r.)⁶²; Królewiec - 6 (1431 r.)⁶³; Pokarmin - 7 (1437 r.)⁶⁴; Ragneta - 4 (1412 r.)⁶⁵ oraz Toruń - 7 (1413 r.)⁶⁶. Możemy założyć, że kielichy znajdowały się w każdym z domów zakonnych, w którym celebrowano Eucharystię. Niewątpliwie, odnotowana liczba kielichów może także wskazywać na wielkość i znaczenie danego ośrodka krzyżackiego.

⁵⁵ GAB, s. 693.

⁵⁶ GAB, s. 99.

⁵⁷ Zob. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, *Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989, s. 135; M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999, s. 237-239.

⁵⁸ GAB, s. 392.

⁵⁹ GAB, s. 135.

⁶⁰ GAB, s. 93.

⁶¹ GAB, s. 94.

⁶² GAB, s. 179.

⁶³ GAB, s. 28, 29.

⁶⁴ GAB, s. 232.

⁶⁵ GAB, s. 268.

⁶⁶ GAB, s. 434.

Odwołajmy się osobno do domu zakonnego w Malborku. W zakrystiach przy kościele Matki Bożej w 1398 r. przechowywano w sumie 16 kielichów, w tym 2 były złote⁶⁷. W tym samym roku w kaplicy św. Anny znajdowały się 3 kielichy, natomiast w kaplicy św. Bartłomieja tylko jeden⁶⁸. W kościele św. Wawrzyńca spotykamy 2 kielichy (1430 r.)⁶⁹, natomiast w kaplicy św. Barbary w tejże świątyni dodatkowo jeszcze jeden kielich (1437 r.)⁷⁰. W sumie więc, w końcu XIV w., w kompleksie malborskim źródła odnotowują pokaźną liczbę przeszło 20 kielichów.

Regularność sprawowanej w konwentach liturgii godzin oraz mszy św. zależała od liczby księży. Jak już zauważono obecność codziennej Eucharystii wymagała, w świetle statutów, aby w konwentach było przynajmniej 2 duchownych (księży)⁷¹. Wydaje się, że nie była to wygórowana liczba, ale przede wszystkim bardzo realna. Możemy ją odnieść do przywołanych wyżej danych zaczerpniętych z wizytacji domów zakonnych z ziemi chełmińskiej z lat 40. XV w. Widzimy wyraźnie, że tylko w sporadycznych przypadkach w domach zakonnych nie było dwóch kapłanów. W pierwszej wizytacji dotyczyło to domów zakonnych w Golubiu oraz Papowie, w drugiej natomiast wspólnoty w Bratianie oraz ponownie w Golubiu. Nie możemy jednak wykluczyć, że i w tych miejscach celebrowano Eucharystię codziennie⁷².

Odwołajmy się do jeszcze innych przykładów źródłowych wskazujących na liczbę księży w konwentach. W świetle inwentarza domu zakonnego w Toruniu z 1428 r. było tam dwóch kapłanów: *Johannes pristerbruder, her Niclos pristerbruder*⁷³. Pozostałych braci było 12. W domu zakonnym w Radzynie w 1446 r. było 2 kapłanów: *her Johannes Gladiator von Salfelt in Prewssen eyn pristerbruder, her Niclas von Colmensehe in Prewssen eyn pristerbruder*⁷⁴. Pozostałych braci było 9. Podkreślenie w źródłach obecności 2 kapłanów może świadczyć o tym, że w konwentach toruńskim oraz radzyńskim sprawowano liturgię, w tym Eucharystię, regularnie, tzn. codziennie.

Wiele wskazuje na to, że w wielu domach zakonnych podczas mszy św., szczególnie tej głównej, konwentualnej, towarzyszyła celebransowi asysta posługują-

cych. Analizowane źródła inwentarzowe wymieniają bowiem stosunkowo często uczniów, a dokładnie przede wszystkim różne elementy wyposażenia, np. szaty liturgiczne, które były przez nich używane. Przywołajmy kilka szczegółowych przykładów.

O uczniach wspomniano w inwentarzu dotyczącym domu zakonnego w Ostródzie. Pod 1437 r. wymieniono informacje o komzach chórowych dla kapelanów oraz uczniów: *8 korrackel der cappellan und der schuler*⁷⁵. Inwentarz kaplicy w domu zakonnym w Świeciu z 1438 r. wymienia z kolei dwie alby dla uczniów: *czwu alben den schulern*⁷⁶.

Nie brakuje także odniesień do kleryków, którzy otrzymali już święcenia diakonatu i subdiakonatu. Ich obecność to zapewne naturalna konsekwencja drogi formacyjnej w krzyżackiej wspólnotie zakonnej. Odróżniono ich wyraźnie od uczniów, gdyż posiadali oni już wyższe święcenia. Posłużmy się tu przykładem odnoszącym się do domu zakonnego w Pokarminie. W inwentarzu z 1451 r., odnotowano: *eyn diaconus und eyn subdiaconus, 2 schuler*⁷⁷, czyli jednego diakona, jednego subdiakona oraz dwóch uczniów. Dodajmy jednocześnie że, zarówno zakonników z wyższymi święczeniami, jak i uczniów umieszczono w omawianym źródle w części, w której przywoływano duchowieństwo.

Mając na uwadze wymieniane stosunkowo często informacje o obecności w liturgii krzyżackiej uczniów może warto postawić ważną hipotezę. Jeżeli przyjmiemy, że byli oni spoza wspólnoty zakonnej i nie byli na drodze formacji zakonnej, oznacza to, że w liturgii sprawowanej w krzyżackich domach konwentualnych brały także udział osoby z zewnątrz. Być może dotyczyło to tylko uczniów pomagających w celebracjach liturgicznych. Nie możemy jednak wykluczyć, że nie byli oni jedynymi, którzy mieli dostęp do wewnątrzzakonnej celebracji liturgicznej.

Matka Boża w życiu liturgicznym

W życie liturgiczne zakonu krzyżackiego bardzo intensywnie wpisała się osoba Matki Pana⁷⁸. Nie może nas to dziwić, gdyż odwołanie do Matki Bożej stanowiło

⁶⁷ MA, s. 125.

⁶⁸ MA, s. 126.

⁶⁹ MA, s. 149.

⁷⁰ MA, s. 131.

⁷¹ Statuten, nr 16, s. 150.

⁷² W. Rozynekowski, *Studia nad liturgią*, s. 35-39.

⁷³ GAB, s. 442.

⁷⁴ GAB, s. 580.

⁷⁵ GAB, s. 331.

⁷⁶ GAB, s. 627.

⁷⁷ GAB, s. 240.

⁷⁸ Zob. W. Rozynekowski, *Der Marienkult in den Kapellen der Deutschordenshäuser in Preußen im Lichte der Inventarbücher*, [w:] *Terra sanctae Mariae. Mittelalterliche Bildwerke der Marienverehrung im Deutschordensland Preußen*, red. G. Eimer, E. Gierlich, M. Müller, K. Pospieszny, Bonn 2009, s. 57-67; idem, *Kult Najświętszej Maryi Panny w kaplicach krzyżackich domów zakonnych w Prusach*, „*Studia Claromontana*” 2010, t. 28, s. 625-640; idem, *Studia nad liturgią*, s. 77-102.

ważny, a może nawet najważniejszy, element tożsamości krzyżaków⁷⁹. Spróbujmy się przyjrzeć temu zjawisku poprzez obecność Matki Bożej w krzyżackim kalendarzu liturgicznym. To on przecież określał ramy, w których funkcjonowało życie liturgiczne wspólnoty zakonnej.

W ciągu roku liturgicznego w średniowieczu w zakonie krzyżackim celebrowano wszystkie najważniejsze święta maryjne, tzn. Oczyszczenia (*Purificatio*) - 2 lutego, Zwiastowania (*Annuntiatio*) - 25 marca, Nawiedzenia (*Visitatio*) - 2 lipca, Wniebowzięcia (*Assumptio*) - 15 sierpnia, Narodzenia (*Nativitas*) - 8 września oraz Niepokalanego Poczęcia (*Conceptio Immaculata*) - 8 grudnia⁸⁰.

Niektóre z tych obchodów liturgicznych były wręcz charakterystyczne dla omawianej wspólnoty zakonnej. Dla przykładu, święto Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (2 lipca) pojawiło się w kalendarzu krzyżackim już w XIV w. Zakon rycerski należał do tych środowisk, które jako jedne z pierwszych wprowadziło je i nadało mu najwyższą rangę liturgiczną - *totum duplex*. W 1400 r. do wspomnienia tego dodano jeszcze we wspólnocie krzyżackiej oktawę: *Ouch wart nest* czy *dem capittel* czy *Marienburg gesatzt unde geschicket von dem homeister, das festum visitacionis unser frouwin mit der octaven by dem ordin lobelichen sal gefiret werdin und begangen*⁸¹.

Przypomnijmy, że święto to zostało wprowadzone w Kościele przez papieża Urbana VI w 1389 r. Jego następca, papież Bonifacy IX potwierdził je, dodając jeszcze wigilię oraz oktawę. Nie oznacza to jednak, że weszło ono automatycznie powszechnie do kalendarzy liturgicznych wszystkich diecezji i wspólnot zakonnych. Dopiero w czasie reform soboru trydenckiego święto wprowadzono do kalendarza ogólnego jako powszechnie obowiązujące w całym Kościele⁸².

Podobnie było ze świętem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (8 grudnia). Jako obowiązujące w całym Kościele wprowadzono je do kalendarza dopiero na Soborze w Bazylei (w 1439 r.) i wedle zwyczaju wspomnienie to miało być celebrowane dnia 8 grudnia⁸³. W zakonie krzyżackim wprowadzono je

⁷⁹ Podsumowanie dotychczasowej wiedzy na ten temat - U. Arnold, *Maria als Patronin des Deutschen Ordens im Mittelalter*, [w:] *Terra sanctae Mariae. Mittelalterliche Bildwerke der Marienverehrung im Deutschordensland Preußen*, red. G. Eimer, E. Gierlich, M. Müller, K. Pospieszny, Bonn 2009, s. 29-56.

⁸⁰ H. Piwoński, *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 47: 1983, s. 340, 342, 345, 346, 348, 349, 353; W. Rozyrkowski, *Omnes Sancti*, s. 50-63.

⁸¹ *Posilge*, s. 240.

⁸² Zob. W. Zaleski, *Rok kościelny*, t. 1, Warszawa 1989, s. 353; B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2, *Liturgia i czas*, Poznań 1991, s. 136; M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, s. 705.

⁸³ *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 3, (1414-1445), oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003, s. 425.

prawdopodobnie już za czasów wielkiego mistrza Dietricha von Altenburga (1335-1341)⁸⁴. Wielki mistrz Winrych von Kniprode (1351-1382) podniósł prawdopodobnie celebrację przywołanych obchodów liturgicznych do rangi *totum duplex*⁸⁵.

W XV w. wszystkie wymienione wyżej wspomnienia maryjne celebrowane były w krzyżackiej wspólnocie zakonnej z oktawą. Prawdopodobnie, w niektórych domach zakonnych, na wyposażeniu kaplic były specjalne ornaty, których używano podczas oktaw świąt maryjnych. Wskazują na to chociażby zapisy w inwentarzu kaplicy zamku w Ragnecie z 1419 r. Spotykamy tam między innymi następujący zapis: *1 wyse sydin casil mit goldin cruce mit goltlowbern ingetragen und 2 gesachte rage, die man pflaget* czy *noczen infra octavas beate virginis*⁸⁶.

W kontekście pamięci liturgicznej o Matce Pana u krzyżaków przywołajmy jeszcze jedną rzeczywistość. W średniowieczu Matka Boża i święci Pańscy zagospodarowali nie tylko rok liturgiczny, ale także przypisano im poszczególne dni tygodnia. W wybrane dni odprawiano tzw. msze św. wotywno o konkretnych świętych⁸⁷. Maryja, pośród wszystkich dni tygodnia, szczególne miejsce zajmowała w sobotę⁸⁸.

Ilustrację powyższego związku znajdujemy także w analizowanych źródłach. Spotykamy bowiem maryjne szaty liturgiczne, które były używane właśnie w soboty. W kaplicy w zamku w Ragnecie pod rokiem 1419 odnotowano między innymi: *1 ornat unser frauwen mit 2 rogken weys sydin golt und fogil ingetragen am sonabende* czy *notczen*⁸⁹. Inwentarz kaplicy w Gdańsku z 1428 r. wymienia także: *eyn ornat von unsir frauwen des sonnobendes*⁹⁰. Nie mamy więc wątpliwości, że w krzyżackich domach zakonnych sprawowano w soboty mszę św. wotywną o Najświętszej Maryi Pannie.

Wszystkie wymienione wyżej spostrzeżenia dotyczące kalendarza liturgicznego oraz szat liturgicznych używanych we wspomnieniu maryjne upewniają nas w przekonaniu, że liturgia ku czci Matki Bożej była sprawowana w kaplicach krzyżackich domów zakonnych bardzo często. W XV w., w sumie mogło to mieć miejsce w kilkadziesiąt dni w ciągu roku kościelnego. Na liczbę taką składały się: święta maryjne, poprzedzające je wigilie oraz oktawy tychże świąt. Poza tym trze-

⁸⁴ M. Krüger, *Der kirchliche Ritus in Preußen während der Herrschaft des Deutschen Ordens*, ZGAE, 1866, Bd. 3, s. 701.

⁸⁵ *Statuten*, s. 155.

⁸⁶ GAB, s. 275.

⁸⁷ Zob. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 4, s. 83-84.

⁸⁸ M. Kunzler, *Liturgia*, s. 630.

⁸⁹ GAB, s. 275.

⁹⁰ GAB, s. 704.

ba także pamiętać o maryjnych mszach św. wotywnych celebrowanych w soboty, a być może także i w inne dni. Miejscami celebracji liturgii ku czci Matki Bożej mogły być ołtarze maryjne, które bardzo często spotykamy w kaplicach krzyżackich domów zakonnych⁹¹.

Zakończenie

Życie liturgiczne w krzyżackiej wspólnotie zakonnej należy do bardzo interesujących, a zarazem ważnych zagadnień. Podejmując je dotykamy fundamentalnych kwestii w badaniach nad wspólnotą zakonną. Codziennosc życia zakonnego, także zakonu rycerskiego, to w znacznej mierze życie liturgiczne. Jego znajomość pozwala nam na ukazanie bogactwa oraz podstawowej odsłony kondycji religijnej danej wspólnoty religijnej. Niniejszym artykułem nie wyczerpano na pewno podjętego zagadnienia, wskazano jednak na ważne kierunki badań nad krzyżacką wspólnotą zakonną.

SUMMARY

The liturgy in the Order of the Teutonic Knights in the Middle Ages

Liturgy, meaning the community's regularly fulfilled service to God can be found among the most fundamental issues in the research of the religious life of the Teutonic Order. The Teutonic Order initially used the Jerusalem liturgy and shifted to the Dominican Rite in the middle of the 13th century. However, it gradually assigned its own essential features, which consequently led to the formation of Teutonic liturgical notes, the so-called *Notula Dominorum Teutonicorum*. The Teutonic liturgical autonomy was approved by Pope Alexander VI (1254-1261).

The purpose of this article is to elucidate several manifestations of liturgical life in the religious community of the Teutonic knights in Old Prussia. Take note that the concept of a liturgy embeds various forms of public cult, which has been practiced in the Church. In the Middle Ages, every religious community, and therefore, in the Teutonic Order as well, the liturgy was associated by and large with the celebration of the canonical Liturgy of the Hours and the Holy Mass. The text also highlights the unique presence of liturgical worship, that of the Teutonic Knights patron – the Blessed Virgin Mary.

⁹¹ W. Rozyrkowski, *Studia nad liturgią*, s. 81-85.

Sławomir Józwiak

Janusz Trupinda

O FUNKCJONOWANIU KOŚCIOŁA ZAMKOWEGO W MALBORKU NA TLE ŚWIĄTYŃ W KRZYŻACKICH ZAMKACH KONWENTUALNYCH.

KILKA UWAG NA PODSTAWIE ANALIZY ŹRÓDEŁ PISANYCH

Kościół i kaplice znajdujące się w krzyżackich zamkach konwentualnych w Prusach wznoszonych w okresie średniowiecza nie doczekały się jeszcze całościowego opracowania uwzględniającego ich architekturę, wyposażenia i funkcjonowanie. Podejmowano tylko jednostkowe studia nad poszczególnymi obiektami, w których uwzględniano pojedyncze zagadnienia i gdzie rzadko zdarzały się odwołania do innych krzyżackich świątyń¹. Spośród nich najlepiej opracowaną jest niewątpliwie ta znajdująca się na piętrze we wschodniej części skrzydła północne-

¹ K.M. Kowalski, *Wyposażenie kościoła zamku gniewskiego w początkach XV w.*, [w:] *Biskupi, lennicy, żeglarze*, (SDŚ, 9), red. B. Śliwiński, Malbork 2003, s. 41-49; A. Błażewicz, *Wyposażenie kaplic krzyżackich zamków wójtowskich w Grabinach-Zameczku, Laskach i Sztumie*, [w:] *Komturzy, rajcy, żupani*, (SDŚ, 11), red. B. Śliwiński, Malbork 2005, s. 21-43; B. Możejko, *Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384-1446*, [w:] *Krzyżacy, szpitalnicy, kondotierzy*, (SDŚ, 12), red. B. Śliwiński, Malbork 2006, s. 115-200, szczególnie s. 192-196. Por. W. Długokęcki, *Uwagi o zamku krzyżackim w Gdańsku na marginesie pracy Beaty Możejko, „Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384-1446, „Rocznik Gdański”, t. 69-70, 2009-2010, s. 192-19; W. Rozyrkowski, *Przedmioty liturgiczne w kaplicy zamku krzyżackiego w Piszku – przyczynek do liturgii krzyżackiej, „Znad Pisy”, t. 15, 2006, s. 24-28; idem, *Kult Najświętszej Marii Panny w kaplicach krzyżackich domów zakonnych w Prusach, „Studia Claramontana”, t. 28, 2010, s. 625-640; idem, *The liturgical space in the chapels of Teutonic monasteries in Prussia – selecte dissues*, [w:] *Sacred space in the State of Teutonic Order in Prussia*, ed. by J. Wenta, in cooperation with M. Kopczyńska, (Publikacje Centrum Mediewistycznego Wydziału Nauk Historycznych UMK, Nr V, seria: Sacra Bella Septentrionalia, t. II), Toruń 2013, s. 143-152; M.F. Woźniak, *Art and liturgy in teutonic castle churches*, [w:] *Sacred space*, s. 153-180.***